

EESTI KUNSTIAKADEEMIA

Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond

Maarja Sarv

**PÕLIST IDENTITEETI KANDVAD
MATERIAALSED VÄÄRTUSED
SETO KULTUURIRUUMIS**

2009/2010. õ-a. Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituskursuse lõputöö

Tallinn 2010

Autorideklaratsioon

Kinnitan, et olen koostanud antud lõputöö iseseisvalt ning seda ei ole kellegi teise poolt varem kaitsmisele esitatud.

Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, olulised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on töös viidatud.

„ ” 2010. a.

.....
(allkiri)

Töö vastab kehtivatele nõuetele ja lubatud kaitsmisele:

„ ” 2010. a.

.....

Kaitstud hindele:

.....

„ ” 200... a.

.....

SISUKORD

1. Sissejuhatus	3
1.1. Teemavalik ja probleemipüstitus	3
1.2. Eesmärgid	5
1.3. Ülesehitus	6
1.4. Kasutatavad allikad	7
2. Ajalooline taust seto identiteedi kujunemisel	8
2.1. Paiknemine	8
2.2. Päritolu	9
2.3. Asustus	10
2.4. Usund	11
2.5. Majandus	11
2.6. Kokkuvõtteks	13
3. Seto põlist identiteeti kandvad materiaalsed väärtused	14
3.1. Arhitektuur	14
3.1.1. Traditsiooniline arhitektuur	14
3.1.2. Sakraalarhitektuur	16
3.2. Kultuurmaastikud ja looduspärand	19
3.2.1. Maastikud	19
3.2.2. Küla	20
3.2.3. Petseri linn	22
3.2.3. Looduslikud pühapaigad	23
4. Kasutatud materjalid	24
4.1. Publitseeritud materjalid	24
4.2. Käsikirjalised materjalid	24
4.3. Riiklikud programmid, hartad, konventsioonid	25

1. SISSEJUHATUS

1.1. TEEMAVALIK JA PROBLEEMIPÜSTITUS

Inimkultuuri ja maailmapärandi juures on väärtuslik eelkõige mitmekesisus. Pärandi rikkalikkuse ja mitmekülguse säilimise tagab järjepidevus, mille saab tagada vaid inimene ise. Pärand kui inimkultuur on dünaamiline väärtustekogum, mis kannab suurt hulka infot – nii ainelist kui ka vaimset. Aastasade ja -tuhandete vältel tekkinud pärandi kandjad on olnud erinevad inimgrupid, kes kõik on andnud oma loomingulise panuse selle säilimisse, uuendamisse ja rikastamisse. Pärand tekib alati inimesesisesest vaimsusest ja ümbritseva keskkonna koosmõjul, mistõttu on seal jälgitavad mõlema arengud.

Materiaalne pärand on vajalik, kuna loob korra igapäevaelus, vaimne pärand suhestub enam inimesesisesest vaimuilmaga ja (maailma)ruumiga üldiselt. Pärand pole lihtsalt mateeriakogum, mida saaks säilitada üksnes vormide tasandil – sügavama mõtte ja sisu omandab see läbi inimeste poolt kantavate ideede, väärtushinnangute ja tõekspidamiste.

Traditsioonilises kultuuris on määravaim osa pärandist suuline, esemeline keskkond on seejuures ajutise väärtusega, kuna on taasloodav. Kaasaegses läänelikus ühiskonnas on aga palju kergem suhestuda just käegakatsutavaga, vaimsete väärtuste mõistmine on tunduvalt paljunõudvam. Lääneliku taustaga inimesele on materiaalsete väärtuste määramine ja defineerimine kergem kui vaimsete väärtuste mõistmine. Minnes kergema vastupanu teed ja pannes rõhku peamiselt materiaalsäilitamisele, kaotame järk-järgult sideme vaimsete väärtustega. Seeläbi võib pärandiruumist kui tervikust kaduma minna mainitud raskemini määratletav vaimne osa, mida on hiljem pea võimatu rekonstrueerida. Ainelist osa pärandist on võimalik taastada, kui on piisavalt infot, kuid vaimne (eriti suuline) osa pärandist säilib vaid järjepidevuse toel.

Hoides ainelise ja vaimse pärandi säilitamise lahus, kaob nende vahel side ning kumbki pool areneb erinevas suunas jäädes teisele võõraks. Eraldiseisvana pole vaimne osa kultuurist võimeline ainelist mõjutama ning vastupidi. Vaimsel pärandil on materiaalse säilimise juures oluline roll: vaimsus kui mõtestamine annab sellele kaasaega sobivad väärtushinnangud ja tõlgendused. Lühidalt öeldes aitab vaimne pärand hoida ainelist pärandit kaasaegse ja mõistetavana. Eriti tugevalt tuleb see esile käsitledes traditsioonilist kultuuriruumi, kuna sealsed väärtushinnangud peituvad peaaegselt just inimeses. Säilitamise, konserveerimise ja restaureerimise põhimõtete juures nõuab traditsiooniline kultuuripärand tingimata mõneti teistsugust lähenemist kui moodsam uusajakultuur. Traditsioonilise kultuuri säilitamine nõuab kaasjalt võimalikult komplekssete, paljuhõlmavate ja senisest laiahaardelisemate lähenemisviiside ning meetodite väljatöötamist.

Kuna pärandi kahe poole – ainelise ja vaimse osa võrdlemiseks on põhjalikeim viis vaadelda traditsioonilist kultuuri, on käesoleva töö mõttekäikude näitlikustamiseks valitud seto kultuuriruum. Eesti kontekstis on just sealne materjal parimaks toeks pärandi kompleksse säilitamise teema arendamisel.

Kuna Setomaal on pärimusliku kultuuri ilmingud veel reaalselt vaadeldavad või elavad, annab see võimaluse võrrelda traditsioonilise kultuuri toimemehhanisme kaasaegsega. Huvitavat võrdlust pakub nende lõimumine ühe kultuuri, ühe kogukonna sees. Käsitlemist nõuab, kui võrd on traditsiooniline kultuur võimeline samasugusena jätkuma, kui selle edasikandumise viisid pole enam samad, mis olid põliselt – pärimuslik (ehk automaatne) omandamine vs. teadlik õppimine (uurimine, taastamine, ülesehitamine, uuendamine). Mõningaid eritasandilisi võrdlusmomente, mida seto kultuuri käsitlemine kirjeldatud teema raames pakub:

- materia ja vaimsuse suhe traditsioonilises vs. moodsas ühiskonnas
- jätkusuutlikkus ja pärimuslikkus eri ajastutel
- pärandikandjate erinevad õppimismeetodid
- pärandi erinevad funktsioonid eri ajastutel
- identiteedi kujunemine eri ajastutel
- vaimse pärandi ja identiteedi suhe erinevas keskkonnas ja ühiskonnas

Üks peamisi raskuskeskmeid, millele seto kultuuriruumi käsitledes rõhuda, on vaimse pärandi tugi ehk tausta olemasolu materiaalsele pärandile. 20. sajand olnud seto kultuurile hävitav, suur hulk pärandist lõplikult kadunud ning viimseidki traditsiooniilmingid on hääbumisohus. End täna seto kultuuri kandjaks nimetav inimene on tunduvalt nõrgemas seoses omakultuuriga kui seda oli keskmine seto veel 80 aastat tagasi. Praegust situatsiooni muuta soovides ja püüdes seto pärandit tugevdada ja säilitada, peab tuvastama, mil määral ollakse veel pärandiga seotud. Seotus pärandiga ja selle mõistmine on eelduseks, et oleks võimalik juba kadunud või kaduma hakkavaid väärtusi veel taastada, nendega sidet taasluua. Ei saa eeldada, et kultuuri, mis on varem püsinud suulisel traditsioonil, oleks võimalik edasi kanda materia säilitamise või näiteks säilitamisasutuste kaudu.

Ehituslik ja esemeline keskkond on seto kultuuri juures vaimsete väärtuste kandjaks ja annab seeläbi (igapäevasest teadvusest kaotsi läinud) infot kultuuri mineviku kohta (näiteks eluviis, kombed, väärtushinnangud). Kaasaega iseloomustava faktilisi aluseid otsiva maailmakäsitlusviisi keskmes on just materia. Kui seejuures kaob ära tõlgendamisvõime, mis tuleneb just vaimsest tasandist, on säilitatav materia justkui tundmatu substants, mis ei kõneta. Kogu pärand on tänapäeva inimesele (ka setodele) vajalik infokandja, mis aitab omakultuuri rekonstrueerida.

Seto kultuuriruumi kaasaega vaadates tekivad paratamatult mitmed küsimused. Miks ei eelista kõik kohalikud end põlise rahvuse abil määratleda? Miks ei vali kõik traditsioonilise kultuuri kandjad puhta säilitamise teed ja eelistavad kõike teadlikult uuendada? Mis on nendeni säilinud pärandis puudu, et seda on tarvis pidevalt moodsa abil „värskendada“?

Püüdes säilitada ja tulevikku kanda vaid teatud kultuuriilminguid, kaotame ootamatult ja märkamatuult palju väärtusliku infot, mis iseloomustab konkreetse kultuuri pärandi tuuma. Mõistes, seto kultuuri ainukordsust ja väärtuslikkust ning tugevat ohustatust tänapäevases ühtlustuva kultuuripildiga maailmas, on selge, et sealne kultuuriruum vajab kompleksset lähenemist ja terviklikku kaitsmist. Hädasti on tarvis nii kogukonnasiseselt kui ka teaduslikumal tasandil panna paika seto kultuuri tuleviku arengusuunad ja et töötada välja selle elluviimiseks vajalikud meetodid. Seeläbi oleks võimalik edasine tegevus (traditsiooni hoidmine kui pärandi pidev taasloomine, edasikandmine ja säilitamine) läbi uurimise ja arendamise maksimaalselt viljakaks muuta.

1.2. EESMÄRGID

Koostatava magistr töö kaugem eesmärk on tuvastada ja sõnastada, kuivõrd ja millisel moel on materiaalse pärandi säilimine sõltuv vaimsest pärandist. Seejuures on rõhk probleemi võimalikult laial ja paljuhõlmaval käsituslaadil, et tekiks terviklik pilt seostest seto identiteedis, kultuuris, keskkonnas ja kaasaegses kogukonnas.

Käesolevas magistr töö esimeses etapis on eesmärgiks loetleda peamised omakultuuri kandvad materiaalsed väärtused, mida näeme Setomaal ja seto kultuuri juures tänasel päeval. Siinjuures on oluline leida eelkõige kultuuri järjepidevust kandev substants. Muutuste, mõjutuste ja identiteedi kujunemise kirjeldamiseks on vajalik ka mõnetine ajaloolise tausta avamine. Ajalugu käsitledes on lähtepunktiks seto kultuuri pärimuslik iseloom järgmisel põhimõttel: kogu infot, mida seto kultuur pakub, käsitletakse kui viidet antud kultuuri juurtele. Töö pideva seoseid otsiva iseloomu tõttu võib teemadekäsitus tunduda kohati hüplikuna või mõnes kohas võib juba esinenud mõttekäik uues seoses esile kerkida. Need konarused on paratamatud kui eesmärgiks on luua võimalikult mitmetasandiline ja laiahaardeline uurimus. Tuleb siiski ära märkida, et käesoleva töö piiratud valmimisaeg ja maht ei võimaldanud veel süvitsi käsitleda praegu Vene haldusalasse jäävat seto materiaalsel pärandit – see tuleb põhjalikumalt käsitlusele töö teises, mahukamas etapis.

Kaasaegses maailmas ei püsi ükski traditsiooniline kultuur iseeneslikult. Need kultuurid, kus on aset leidnud rahvuslik ärkamine ja selle viljana on tekkinud omakultuuri intelligendid, on

kaasaegses läänelikus maailmas enam kaitstud kui need, kel taoline etapp läbimata. Setodel on küll ärkamisaeg täheldatav (eelkõige 1920.-30. aastatel), kuid omakultuuri eest seisev intelligents jäi siiski NK liidu ülemvõimu kehtestamise tõttu välja kujunemata. Aktiivsete haritlaste puudumine on jätnud seto kultuuri ilma süstemaatilisest ja teadlikust kaasajastamisest. Pärandi hoidmine ja säilitamine on olnud pigem juhuslikku laadi ja toetunud entusiastlikele üksikindiviididele, kollektiividele ning organisatsioonidele. Teadlik töö pärandi säilitamisel on tänaseni küllalt kaootiline ja killustatud. Säilinud kultuuriväärtuste vahel seoste loomisel ja nende terviklikuks kaasaegseks toimivaks identiteediruumiks muutmisel on olulised käimalükatud seto tsässonate¹ ja seto taluarhitektuuri inventeerimine.²

Peale seto kultuuri väärtustespektri määratlemist peaks innustama seto kogukonda oma kultuuri juures enam pärimuslikku järjepidevust väärtustama. Vaid nii on võimalik taas(elus)tada seto kultuuri traditsioonilisi toimetehanismid. Seejuures on eelduseks põhjalikuma käsitlemise olemasolu säilinud väärtustest, mis veel omakultuuri kanda suudavad. Nii tekiks terviklik üldpilt seto kultuuri kaasajast – mis on säilinud, millele peaks rõhuma, mida oleks võimalik ja mida tarvis edasi teha, et säilitada omakultuuri. Arvestades aktiivse pärandiga tegeleva kogukonna väikest hulka, peaksid seto kultuuri edukaks arenguks ja kultuuritraditsioonide jätkuva nõrgenemise ning hävinemise peatamiseks, visioonid maksimaalselt ühtima. Siinkohal ongi eesmärgiks luua senini puudu olnud laiapõhjaline, edaspidise kultuurilise ning kogukondliku tegevuse jaoks tarvilik, seto omakultuuri käsitus.

1.3. ÜLESEHITUS

Antud magistr töö on jaotatud kaheks peamiseks tööetapiks, millest käesolev koosneb:

- seto kaasaegse kultuuriruumi materiaalsete ja ruumiliste väärtuste määratlemine
- määratletud väärtuste seostamine rahvusliku identiteediga
- võimalike säilitamist tagavate protsesside määratlemine ja kirjeldamine

Töö teise etapi peamised uurimisteemad:

- kaasaegse Vene haldusallas jääva seto materiaalse pärandi võrdlus Eesti haldusallas olevaga
- seto kaasaegse kultuuriruumi vaimsete väärtuste määratlemine
- määratletud väärtuste seostamine omakultuuri identiteediga
- seoste leidmine eritasandiliste väärtuste vahel

1 Eesti pühakodade säilitamise ja arengu programm: Setomaa tsässonate inventeerimine

2 Eesti maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine: Setomaa traditsioonilise hoonestuse inventeerimise programm

- hinnangu andmine seto traditsioonilise kultuuri jätkusuutlikkusele
- visioon tegevuskavast, mis aitaks terviklikult säilitada olemasolevaid väärtusi seto kultuuris

1.4. KASUTATAVAD ALLIKAD

Aluseks on võetud kõiki tunnustatud seto rahva ajalugu, arhitektuuri, kultuuri, loodust ja majandust käsitlevaid publitseeritud ja käsikirjalisi allikaid. Ajaloolise tausta avamisel on olulised vastilminud koguteos „Setomaa 2“ Setomaa vanemast ajaloost, K. Lõuna uurimus Petserimaa integreerimisest Eesti Vabariiki aastatel 1920-1940, L. Reissare terviklik käsitus Setomaa ajaloost, majandusest, usundist, haridusest jm ning palju muud ajalugu käsitlevaid teosed. Identiteediteema avamisel on kasutatud I. Jäätsi, P. Runneli küllalt põhjalikke käsitusi setode identiteedist.

Seto identiteeti kandvate materiaalsete väärtuste kaardistamisel on aluseks võetud erinevad käimasolevad uurimisprogrammid:

- Setomaa tsässonate inventeerimine (Eesti pühakodade säilitamise ja arengu programm)
- Setomaa traditsioonilise hoonestuse inventeerimise programm (Eesti maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine)
- Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine
- Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine

Kogu uurimus on ülesehitatud nii, et ühtiks peamiste kaasaegsete käsitlustega kultuurist ja maailmapärandist. Seetõttu kumavad läbi samad põhimõtted, mis on loetletud kaasajal ülemaailmselt tunnustatud konventsioonides ja hartades. Uurimust toetavad rahvusvaheliselt tunnustatud konventsioonid ja hartad:

- UNESCO vaimse kultuuripärandi kaitsekonventsioon (2003, EV 2006)
- UNESCO ülemaailmse kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsioon (1972, EV 1995)
- Euroopa kultuurikonventsioon (1954, EV 1992)
- Veneetsia harta (1964)
- Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsioon (1985, EV 1996)
- Kultuuriväärtuste Säilitamise ja Restaureerimise Rahvusvahelise Uurimiskeskuse põhikiri (1993, EV 2000)
- Euroopa maastikukonventsioon (2000)
- ICOMOS Kultuuriväärtuslike paikade säilitamise harta (1992)
- Faro konventsioon (2005)

2. AJALOOLINE TAUST SETO IDENTITEEDI KUJUNEMISEL

2.1. PAIKNEMINE

Setomaa on setode ajalooline asuala, mis paikneb Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni haldusalas. Just siin peitub setode jaoks valusaim teema kaasajal – piiriületus, mistõttu ei saa rahvas oma ajaloolisel asualal vabalt liikuda. Tervikliku ruumitunnetuse puudumine kultuuri ajaloolisel asualal on kogukonna identiteedi püsimisele ja omakultuuri säilimisele hävitav mõju. Ametlikes dokumentides on piiriprobleemi käsitledes võimalik faktiliselt tõestada peamiselt igapäevast elu ja infrastruktuuri puudutavaid probleeme (otsesed liikumistrajektorid mitteläbitavad, ei saa hooldada kinnisvara, külastada kodukirikut, sugulaste matusepaiku vms). Mida aga dokumentides rõhutada on raske, kuid mis inimese ja kultuuri jaoks on samavõrd oluline (või olulisemgi), on kogukonna terviklikkuse ja loomulike kultuuri järjepidevust tagavate tingimuste puudumine.

Tänapäeval ühtset Petseri või Setomaa maakonda ei eksisteeri – setode põline asuala kuulub Eesti haldusalasse (Põlva ja Võru maakonnas) ning Venemaa haldusalasse (Petseri rajoonis). 2002. aastal toimunud VI Seto Kongressil määratlesid setod endid rahvana, kellel on oma ajalooline asuala ja keel.³ Teistest kogukondadest selgelt eristuva kultuurilise tausta ja oma (ema)keele olemasolu on need kaks peamist tingimust, mis on eelduseks rahvusliku identiteedi tekkimisel.⁴

Kohalik ajalooline haldusjaotus jagab Setomaa eri piirkonnad külakondadeks, mida nimetatakse *nulk* (nurk) või *kolk*, mis.⁵ Kokku on Setomaal 12 nulka (Poloda, Tsätski, Satserinna, Saurova, Raakva, Üle-Pelska, Mokroluga, Kolina e. Koolina, Vaksara e. Vaaksare, Luhamaa, Leega e. Seeritsä e. Keerä ja Irboska nulk).⁶ Nulgad on setode jaoks olnud ühtse setode asuala järel maastikuliselt mastaapseimaks identiteedimäärajaks.⁷ Läbi aegade on nulga järgi määratletud setode päritolu. Igas nulgas on kõneldud grammatiliselt küllalt erinevat seto keelt. Veel tänapäevaseski kohalikus kõnepruugis tavaline, et kasutatakse nulkade nimetusi.

Sel aastal otsustas Maanteeamet koostöös Eesti Rahva Muuseumiga paigaldada Setomaale sama tüüpi ajalooliste halduslike piiride tähised, nagu paigaldati Eesti ajalooliste kihelkondade piiridele eelmisel aastal. Kui setod ei loobu igapäevaselt kõnelemast kohalikest piirkondadest kui nulkadest nende vanade nimetustega, ega lähe täielikult üle valdade ja maakondade nimetustele, on see oluline ajaloolisi väärtusi hoidev suhtumine. Tunnustades seto ajaloolist piirkondade nimetamise süsteemi saavad selle säilimise juures abiks olla ka kõik teised.

³ VI Seto Kongress: Deklaratsioon seto rahvast, lk. 84

⁴ M. Hoppál, Etnosemiotika, lk. 158

⁵ J. Hurt, Setukeste elukohad ja arv, lk. 19-21

⁶ L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 57-59

⁷ I. Jääts, Setude etniline identiteet, lk. 40

2.2. PÄRITOLU

Haanjamaa ning Setomaa olid Läänemere läheduses esimesed alad, mis vabanesid jääkatte alt 14 000 aastat tagasi. Sel ajal võisid sinna elama asuda esimesed inimasukad ja loomad. Kindlaid tõendeid inimasustusest piirkonna idaosast on teada varamesoliitilisest ajastust umbes 9000-6500 eKr.⁸ Muinasajal püsis asustus järjepidevana, ehkki sõdadest tuleneva ümberpaiknemise tõttu muutusid mõneti rahvaste asualad. 13. sajandil kui Eesti alad läksid Saksa Ordu haldusse, jäi Setomaa Pihkvamaa koosseisus Vene Vürstiriigi piiriäärseks alaks.⁹

Identiteedimääratlustes on eriti olulised rahva päritolu, põlvnemise ja järjepidevusega seotud küsimused. Setode päritolu kohta on varem levinud mitmeid erinevaid teooriaid ja käsitlusi. Identiteediküsimuses on üsna määrav, et tänaseks on välistatud slaavi hõimude geneetiline seotus setodega. Setod on Läänemere ümbruses elanud läänemeresoomlaste ja vanade eestlaste järeltulijad ehk üks läänemeresoome rahvaste hõime.¹⁰ Soome-Ugrilaste täpse põlvnemise ja päritolu teemadel pole uurijad siiani lõplikult üksmeelele jõudnud.

Niisiis on setod eestlastega geneetiliselt väga lähedased,¹¹ nende kultuurilised erinevused tulenevad eelkõige omavahelisest ajaloolis-halduslikust eraldatusest. Ühise mineviku mäletamine kinnitab nende kultuuride suulise pärandi järjepidevust. Venelastega on setosid seostama hakatud nende lähema seotuse tõttu Vene aladega (näiteks on setod mõneti enam vene keelt osanud kui eestlased).

Traditsioonilises kogukonnas pole enda rahvusena määratlemine eluliselt oluline, mistõttu sellised definitsioonid paljudel rahvastel puuduvad. Rahvus on mõiste, mida traditsioonilised kultuurid üldiselt ei tunnegi – selle kasutusele võtmine on seotud rahvuse eneseteadvuse moderniseerumisega. Mõiste „rahvas“ kui inimene on aga kasutusel paljudel loodusrahvastel. Selle tähendus võib tuleneda kas olulisemast austatavast jumalast või ka reaalsest päritolust (kui mäletatakse, kust ollakse tulnud).

Identiteediline määratlus kujuneb ümbritseva keskkonna kogemise kaudu. Setode kui loodusrahva puhul on identiteeti kujundanud kohalik loodus. Uuemal ajal on mõjutanud ka teised tegurid: näiteks see, mis rahva ühte seob, naabritest aga eristab (omakultuur ja keel).

Setodedena hakati end määratlema alles 20. sajandil, nimetus pärineb tõenäoliselt eestlastelt. Kui päritolult on setod end seostanud eestlastega, siis usuliselt siiski venelastega. Usk kui peamiste

8 A. Kiristaja, Setumaa kogumik 4, 45

9 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 28

10 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 7

11 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 15

igapäevaste reeglite määraja paneb paika inimese orienteerituse ja on seega väga tugevalt indenteeritud kujundav. Veel 20. sajandi teisel kümnendilgi oli tavaline, et seto pidas end ennekõike õigeusklikuks, kuna rahvuse mõiste polnud nende teadvusse enesemääratlusena veel jõudnud.¹²

2.3. ASUSTUS

Setomaa paikneb muistsel kaubateel, mis ühendas ühelt poolt Eesti alasid ja Pihkva linnaga ning teisalt Pihkvat Riiaga. Tegu on piirkonnaga, mis on läbi aegade suurtes sõdades ja väiksemateski lahingutes pidevalt raskeid kaotusi pidanud kannatama. Huvitaval kombel on Setomaa olnud naaberrahvaste ja -riikide silmis väga erinevalt hinnatud: kas väga ihaldatud strateegiliselt olulise või kõrvalise unustatud alana. Näiteks Venemaa jaoks on Setomaa olnud nii ühendustee Euroopaga, kui ka impeeriumi ääreala, kuhu ei olnud mõtet kulutada suuri ressursse. Põhja-Euroopale on Setomaad läbivad kaubateed olnud pääs Venemaale ja laiemas mõttes ka Aiasse.

Kohalike jaoks tähendas naabrite huviorbiidis olek pidevat võõra rahva liikumist läbi nende asuala, samas aga pakkus ka teenimisvõimalusi. Ühelt poolt oldi sunnitud võõrastega suhtlemiseks õppima mingil määral tundma nende keelt ja kohanema nende kommetega, kuid samas on täheldatav selle võõra kiivam omakultuuri hoidmine ja intensiivsem kohalikku ellu kapseldumine. Siit edasi võib näha mitmeid seoseid setode asuala ja näiteks arhitektuuri (suletud taluõued), perekonnasuhete (abielluti vaid setodega), iseloomujoonte (võõraid esiti ebausaldav, ettevaatlik) ja jäigalt muistse pärimuse ja keele poole hoidmise vahel. Kõik see viitab läbi ajaloo setode elu määranud pidevale pealetükkivale välissurvele ja -mõjutustele, mis sundis omaenda pärandit, kui elu stabiilsust tagavat süsteemi, enam hoidma.

Teoorjus kaotati Venemaal (ka Setomaal) 1868. aastal, kehtima jäi kruntrendi süsteem, mis tähendas, et põllumaa oli külakogukondade kaupa ühiskasutusesse jagatud.¹³ Kruntima hakati maid alles Eesti Vabariigi loomise järel. Kuni 18. sajandini tegeles Riigile kuulunud mõisamaade haldamisega Petseri klooster – seeläbi oli kloostri kasutada enamik setode asualast ja koostri käsutusse kuulus 68 läheduses asuvat küla 2421 elanikuga.¹⁴ Setodel kujunesid väikesemõõtmeliste taludega külad. 1932. aasta andmeil oli 70% Setomaa taludest väiksemad kui 10 ha.¹⁵ Nii tuleb näha Setomaad kui järjest tihenenu asustusega piirkonda, kus oli harjutud ühiselt elama ja töötama. Setode arhitektuuri ja hoonestuse paigutust arvestades otsiti vastukaaluks kirjeldatud olukorrale kodutalust privaatsust ja turvatunnet.

12 K. Lõuna, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1940, lk. 15

13 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 63

14 K. Lõuna, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1949, lk. 16-17

15 K. Lõuna, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1940, lk. 40

2.4. USUND

Põliselt on Soome-Ugri rahvad olnud loodus- või maausku, mis hingestas kõike elavat. Inimene sõltus eelkõige end ümbritsevast keskkonnast ja ilmastikust. Kristluse levikuga toodi ka setode aladele õigeusk. Vähemal määral on Setomaal levinud luterlus, mille tõid 19.-20. sajandil sisserändajad Eestist ja Lätist. Luterlus pole kunagi olnud setode usk – sidemeid Eesti aladel oleva luteri kirikuga hoidsid vaid osa Setomaale sisserännanuist. Siiski on setode usulistes kommetes täheldatavad üksikuid viiteid katoliiklusele, mis on tõenäoliselt pärit setode ristimisest katoliikliku korra järgi 1220. aastate paiku.¹⁶ Iidne loodususk säilis setode igapäevaelus läbi sajandite erinevate võõrvõimude all ning on seal tänapäevalgi täheldatav enam kui mujal Eestis. Huvitaval kombel on Setomaal põimunud paljuski vastandlikud omausk ja vene õigeusk, mis moodustavad selles kultuuriruumis eripärase terviku.

Setod pole õigeusku kunagi samaväärselt omaks võtnud kui näiteks venelased ja seda eelkõige usu pinnapealsema mõistmise tõttu – elementaarnegi usu sisulise pool mõistmine oli 19. sajandil haruldane.¹⁷ Usulevitajad ei osanud kohalikku keelt ning seetõttu õpiti ära vaid toimingud, kuid sisulisest poolest ei teatud pea midagi.¹⁸ Veel 20. sajandi kolmandal aastakümnelgi ei jutlutanud preestrid setodele arusaadavalt, kuna ei pidanud vajalikuks kohalikku keelt ära õppida. Niisiis võis näiliselt kristlike toimingute järgimine usutoojatele olla piisav saavutus. Seetõttu ongi Setomaal täheldatavad mõneti erinevad arusaama õigeusust kui venelaste asualadel. Setod ise ei pea siiski õigeusku väheoluliseks – see on pikka aega olnud üks nende kultuuri alustaladest ja peamistest identiteedimääratlejatest.¹⁹ 19. sajandi lõpul on väidetud, et setod on üks õigeusu kiriku ustavamaid võsusid.²⁰ Võibolla tunduvad setod sügavamalt õigeusklikemana nende siira pühendumise tõttu. Setode igapäevaelu on tänaseni vägagi tihedalt kirikliku kalendri ja uskumustega seotud. Kusjuures seotus usueluga on küldes intensiivsem kui suuremates asulates.²¹

2.5. MAJANDUS

Hoolimata häirivast maapuudusest oli kuni nõukogude perioodini peamiseks setode tegevusalaks põllupidamine. Mullad on Setomaal kohati liivased ja kehvapoolsed, kohati aga väga head, ehkki pideva harimise tõttu olid needki üsna kurnatud ja ebaökonoomselt kasutatud.²² Peamine põllumajanduslik tuluallikas, nagu Lõuna-Eestiski, oli setodele linakasvatus. Lina müüdi enamasti väiksemate koguste kaupa lähimates linnades ja laatadel. Suhteliselt vähesed jõukad talud, mis

16 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 48

17 K. Lõuna, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1940, lk. 15

18 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 48

19 P. Runnel, Traditsiooniline kultuur setude enesemääratluses 1990ndatel aastatel, lk. 38

20 G. Truusmann, Petserimaa setud, lk. 179

21 I. Jääts, Setude etniline identiteet, lk. 86

22 K. Lõuna, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1940, lk. 17

Setomaal on olnud, kosusid just eduka linakasvatamise ja müügi läbi. Venelased (pikka aega ka eestlased) nägid enda kõrval elavate inimeste jõukust kui midagi ebaausat ja võtsid neid kui kurnajaid. Setod seevastu on jõukamaid talusid võtnud kui eeskujusid. ??? Jõukust ei pidanud häbenema – seda vaadati ikka tunnustuse ja aukartusega.

Tööstus on Setomaal üsna vähearenenud olnud. Nimetada saab vaid väiksemahulisi tootmisi: kalasuutsutamise ettevõtted, savinõude ja telliste valmistamise töökodasid, veskeid ja Irboska kandis oli ka alabastri maardla.²³ Koduloomi-linde peeti ja kasvatati peamiselt vaid omaks tarbeks. Rajati ka viljapuuaeda, kuid nende spetsiaalne hooldamine polnud kuigi levinud, mistõttu ei olnud ka saagikus märkimisväärne ja seda kasutati tihti vaid omaks tarbeks.²⁴ Üldiselt valitses elukorraldus, kus igaüks püüdis leida võimaluse äraelamiseks. Paljut tehti harjumusest ja traditsiooni jõul ning ei otsitudki uusi lahendusi. Traditsiooniline ja harjumuspärane elukorraldus oli see vähim endi poolt tagatav stabiilsus, millest ei tahetud loobuda, kuni vähegi võimalik. Samas pole setodel olnud ka kuigi palju võimalusi majandusliku olukorra kardinaalseks muutmiseks – võõrvõimu mõju, pidevalt ähvardav sõjaohu ja kitsad olud minimaliseerisid ümberkorralduste võimalused.

Tulenevalt 19.-20. sajandil teravnenud maa- ja tööpuudusest oldi sunnitud otsima teenistust kaugemalt. Nii käisid seto mehed peamiselt Lõuna-Eesti erinevates piirkondades kohapeal toodetud savinõusid müümas. Osteti kokku ja vahetati ka kaltse, mis realiseeriti Räpina paberivabrikus. Lisaks osteti ka vanu hobuseid (mõiste „setukas“ päritolu), kelle nahast valmistati hobuseriistu, lihast aga tehti Vastseliina vabrikus väetist.

Sellise ränka töö nimel olid setod sunnitud muutma nii oma seniseid põliseid eluviise kui ka pidevalt võõra rahvaga suhtlema. Kuna Eesti pool nähti setosid vaid siis kui nad oli kauplemisega seotult ringreisil, kujunes selle alusel ka nägemus neist. Eestlane nägi setos kas ärimeest, veidrikku või varast ja seeläbi hakatigi neisse paljuski just halvustavalt suhtuma. Ringirändavatel seto meestel oli kergem sulanduda, kui loobuti oma kodukanti iseloomustavast välimusest ja riietusest ning püüti enam eesti- või venepäraselt kõnelda. Otseselt siit tuleneb ka meeste pärimuse suhteliselt kehvem säilimine seto kultuuris. Nii on vähem säilinud vanu meeste traditsioonilisi rõivaid, varem hakkas hääbuma meeste traditsiooniline laulu-, tantsu- ja pillimänguoskus. Tänapäeval on näha, et seto meestel on seetõttu tuntavalt raskem määratleda oma seto identiteeti ja leida sisemist veendumust kultuurikandjana.

23 L. Reissar, Setumaa läbi sajandite, lk. 62

24 K. Lõuna, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1940, lk. 17

2.6. KOKKUVÕTTEKS

Tulenevalt Setomaa paiknemisest nii looduslikult, halduslikult kui ka asustuse poolest piirialal, on sealne rahvas pidanud palju kannatama, kuid ka kohanema ja muutuma. Siin võib näha väga otsest seost infrastruktuuri, asustuse, pärandi, keele ja arhitektuuri kujunemise ja kohaliku ajaloo vahel. Näiteks kinnise struktuuriga külad ja taluõued, kuid ka inimeste alalhoidlik ja umbusaldav meel on otseselt seostatavad kauba- ja sõjateel paiknemisega. Samas võib setode vaimsure väljakujunemist vaadelda ka teise nurga alt ning avastada, et pidev oht väljapoolt on sundinud kiivamalt hoidma oma keelt, pärandit ja kultuuri kui turvatunnet pakkuvat tagalat. On lausa imekspandav, kuidas läbi sajandite teiste rahvustega kõrvuti (ja isegi segamini) elades on kultuuriline segunemine olnud väga aeglane või vähetuntav. End setodena identifitseerivaid inimesi võib veel tänapäevalgi pidada üheks tugevamalt oma identiteedist kinnihoidvaks rahvakilluks Eesti aladel või ka kogu Euroopas. Siiski tuleb siinkohal rõhutada, et see väide on suhteline, kuna mujal Euroopas on enamik traditsioonilisi rahvakilde hoopis kadunud ning ka seto omakultuur on tõsiselt hävimoos. Näiteks 2009. aastal ilmunud UNESCO ohustatud keelte atlas on ühtsena määratletud võro-seto keel märgitud „kindlasti ohustatuks“.²⁵ Keel on aga üks peamisi kultuuri väljendusvorme ja rahvusliku identiteedi kujundaja ning edasikandja.

3. SETO PÕLIST IDENTITEETI KANDVAD MATERIAALSED VÄÄRTUSED

3.1. ARHITEKTUUR

3.1.1. Traditsiooniline arhitektuur

Seto taluhoonete paigutuses võib eristada kaht peamist tüüpi: ringis ümber hoovi või kolmes paralleelses reas asuvad hooned. Ringiratast asuvad talus hooned nii, et moodustub suletud siseõu. Kolme paralleelsesesse ritta rajatud taluhoonetest esimesed olid aidad, keskel asus elumaja ja taga laudad – nii moodustus nende vahele kaks siseõue, millest üks oli puhas (*moro*) ja tagumine karjaõu (*tahr*).²⁶ Seto taluhooned on omavahel aegade või katustatud vahelike abil ühendatud, mis tagas täieliku suletuse. Talude teepoolses küljes on asunud uhke massiivne värav. Enamik neist on tänaseks juba ammu hävinud, vaid väga vähesed säilinud. Mõneti on väravaid ka taastatud.

Erinevalt ülejäänud Eestist ei iseloomusta setosid rehetaredes elamine – seto talukompleksis on rehi eraldi hoone. Näiteks 1939. aasta põllumajandusloenduse andmetel oli Petserimaal rehest eraldi ehitatud eluhooneid 83%.²⁷ Väiksemate või vaesemate talude puhul oli levinud ka ühise rehe kasutamine.²⁸ Tüüpiline uuema aja seto talutare on kahepoolne – keskel asub eesruum (*seenine*), kust pääseb kahel pool asetsevatesse tubadesse. Üks pool hoonest võib olla ka ait. Erilise nähtusena esines setodel kahekordseid (*päälisega*) aitu, mis on mõnel juhul ka tänaseni säilinud. Levinud oli kõrvalhoonete rajamine ühise katuse alla.

Setod on kasutanud nii suitsusaunu kui ka soome sauna tüüpi puhassaunu. Lisaks võib nimetada ka põlisema ehitustraditsiooniga seostatavat koobassauna.²⁹ Vanemat tüüpi saunad on üheruumilised, uuemal ajal hakati lisaks ehitama ka eesruume. Vaesemates taludes alati sauna polnud, sel juhul kasutati küla ühiseid saunu. Saunakultuur on üks ühenduslülisid seto ja ülejäänud Eesti kultuuri vahel. Kuidas see täpselt tekkinud on ja mille mõjul selliseks kujunenud, nagu tänapäeval teame, ei oska keegi täpselt öelda. Saun on puhtuse sümbol. Oluline koht on sel ka haiguste ennetamisel ja ravimisel. Kuna talus oli alati palju rahvast, siis oli see ka veidi privaatsust pakkuv koht – täpselt samuti nagu kaasajalgi. Tõenäoliselt läbi puhtuse sümboolika ja läbi asjaolu, et saun oli inimese esimene ja viimane viibimispaik, on tekkinud ka arusaamad, et saun on püha.³⁰ Tänapäeval pole sauna kui püha koha rõhutamine enam peamine, kuid siiski on seos minevikuga väga oluline ja tuntav. Väga oluline on hoida seoseid vanade kommetega, kuna need aitavad säilitada hoone kasutust põlises funktsioonis. Nii viiakse potentsiaalne vajadus hooneid otstarbest lähtuvalt ümber

26 I, Manninen, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat I: Setude ehitused, lk. 57

27 K. Tihase, Eesti talurahvaarhitektuur, lk. 157

28 I, Manninen, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat I: Setude ehitused, lk. 52

29 K. Tihase, Eesti talurahvaarhitektuur, lk. 226-227

30 H. Tamara, Eesti saun, lk. 129

ehitada miinimumini. Kui näiteks omanik soovib sauna kaasaegsel moel elumajja sisse ehitada, näitab see, et tal on kadunud samasugune side selle paigaga, nagu põliselt on olnud.

Puidi kõrval on Setomaal küllalt levinud ehitusmaterjal olnud ka savi. Eriti intensiivistus savihoonete rajamine 1920. aastatel, kuna siis anti inimestele nende rajamiseks soodsat laenu.³¹ Võibolla just seetõttu on meieni säilinud märkimisväärselt palju saviehitisi. Siin on tegu ka Eesti mõistes olulise uurimismaterjaliga, mistõttu Setomaal säilinud saviarhitektuur rikastab suuresti seda tüüpi ehituse ajalugu siinseil aladel. Nimelt on savi kasutamine ehituses olnud varem üsna levinud mujalgi Eestis, kuid seal on meieni säilinud vaid hilisemad andmed, mis kirjeldavad pea eranditult savi kasutamist ainult kõrvalhoonete juures.³²

Põllukivi või maakivi kasutati ehituse juures peamiselt vundamentideks, mõnel määral ka lõhutud maakivi kõrvalhoonete (näiteks lautade) ehituseks. Lisaks on Setomaal ehituse juures kasutatud paekivi (*pliit*), mida kaevandati Tiirhanna ja Irboska kandist.³³ Näiteks Petseri kloostri müürid ja muu ehituski on rajatud kohalikust lubjakivist. Loomulikult kasutati ehituses kohapeal põletatud lubjast mörte, lubivärviga viimistleti talu sisemust, näiteks lubjati ahje ja seinu. Lubjakivi on kasutatud mujalgi ehituse juures (kaevud, küttekolded, väravad, põrandad).³⁴ Ajalooliselt on levinuim katusekattematerjal Setomaal olnud õlg. 1930. aastatel ehitatud elumajadest enamikule paigaldati puitkatus,³⁵ kuna vajalike materjalide (laastunaelade) kättesaadavus paranes.³⁶

Kohalike materjalide kasutamine traditsioonilises külakeskkonnas on ülioluline. Seda ka uue või moodsama arhitektuuri puhul. Rajades vana hoonestuse lähedusse uut, tuleb valida kas autentne või täiesti kaasaegne lahendus. Igaljuhul tuleb arvestada põhimõtet: mida enam vana, seda tundlikum peab olema uus. Nii on traditsiooniliste materjalide, mahtude ja võtetega ehitamine kõige kindlam viis sobituda vanasse keskkonda seda säästes. Selleks, et kaasaegne hoonestus vana suhtes liialt domineerivaks ei muutuks, tuleks vorme traditsioonilise kohaliku materjaliga kaalutlevalt ühildada.

Traditsioonilist ehitust iseloomustab tihe seotus looduskeskkonnaga. Ühelt pool seisneb see side looduse austamisega. Teisalt on nii loodus kui ka looduslikest materjalidest ehitised ühtmoodi vananevad. Kohalik looduslik materjalikasutus võimaldab arhitektuuri uuendada traditsioonilisel vajadusest lähtuval moel, kus kõike ei pea ühekorraga asendama. Looduslik materjal ei koorma

31 M. Palolill, Eesti traditsioonilise saviehituse tehnoloogia ja ajalugu, lk. 15

32 M. Palolill, Eesti traditsioonilise saviehituse tehnoloogia ja ajalugu, lk. 17

33 A. Raudoja, Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur, lk. 24-25

34 A. Raudoja, Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur, lk. 25

35 T. Vissel, Puit katusekattematerjalina eesti taluarhitektuuris 19. sajandi teisest poolest kuni 20. sajandi esimese pooleni, lk. 64-66

36 A. Raudoja, Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur, lk. 21

keskkonda füüsiliselt ega maastikku visuaalselt. Looduse ja traditsioonilistest materjalidest ehitamise vahel selge visuaalne side.

On mitmeid viiteid, et setode talud on olnud väga puhtad ja korras.³⁷ Sellele viitab ka setopärane taluhoonete paigutus, mis hoiab loomad ja muud igapäevased toimetused eraldi tagades palju puhtama ümbruse. Hooneid on ka mõneti kaunistatud, kuid sellist kirevust, nagu venelaste külates, pole setodel olnud. Küll aga näitab uhkust ja rikkust suur ja võimas värav. Talude suletud iseloom lubab leida paralleele näiteks kindlusega. Üldiselt oli täheldatav mujalgi levinud tendents: mida suurem või jõukam talu seda enam, suuremad ja korralikumad hooned.

Praeguseks on Setomaal säilinud suhteliselt vähe kompleksseis talusid ning praktiliselt pole järgi terviklikke külasid. Siiski võib täheldada, et Setomaa taluarhitektuur on paremini ja arhailisemalt meieni jõudnud kui mujal Eestis. Püüeldes maastikulise pärandi tervikliku arengu poole, on tulevikus olulised märksõnad külade säästlik kaasajastamine, renoveerimine ja rekonstrueerimine. Vanamoodi ehitamise, materjalikäsitluse ja töövõtete taastamiseks on juba mõnda aega tehtud jõupingutusi, mille esimesed viljad on nii mõneski Setomaa talus nähtavad.

Küllalt sarnase taluarhitektuuri tõttu on selle säilitamisel ja taastamisel Setomaal rakendatavad põhimõtteliselt samad meetodid, nagu mujalgi Eestis. Nii on võimalik üle võtta Eesti Vabaõhumuuseumi poolt läbiviidava Maa-arhitektuuri ja -maastike uurimise riikliku programmi meetodeid. Sellega ongi juba algust tehtud kui mitu aastat tagasi käivitusid seto traditsioonilise arhitektuuri inventeerimise programm ja seto savihoonete inventeerimise programm. Seejuures on lisaks vajalik kohaliku elaniku ja kinnisvaraomanike harimine ning teadvustamine ajaloolisest pärandist, maastikest ja arhitektuurist. Positiivse algusena sellele võib välja tuua Setomaa Valdade Liidu, MTÜ Seto Käsitöö Kogu, MTÜ Vanaajamaja ja kohalike muuseumide poolt korraldatud avalikud kursused ja loengud seto traditsioonilisest ehitusest ja arhitektuurist.

3.1.2. Sakraalarhitektuur

Petseri klooster on setode jaoks oluline eelkõige kui usulise elu dominant. Kloostri territooriumil asub 7 kirikut (Jumalaema Uinumise peakirik, Pokrovskaja, Blagoveštšenski, Nikolski, Laatsaruse, Peaingel Mihhaili, Sretenski kirik), mis on igale õigeusklikule pühad hooned ning seeläbi ka olulised. Tihe seotus ümbruskaudse majandusliku-, poliitilise- ja usueluga on põiminud Petseri kloostri ja kohaliku rahva ajaloo ning pärimuse sajandite jooksul ühte.

37 V. Buk, Petserimaa eesltased, lk. 46

Setod on Petseris käinud peamiselt seto kogudusega Varvara kirikus, kus on siiani eesti keelt kõnelev preester. Hoolimata sellest, et külas elavatel setodel on kloostrisse asja olnud peamiselt vaid suurematel usupühadel (näiteks Maarjapäev augustis), on seda paika läbi aegade oluliseks peetud. Veel tänagi peavad setod Petseris käies oluliseks külastada kloostrit või Varvara kirikut.

Setomaa (aladele rajatud) vanima kiriku kohta andmed puuduvad. Esimesed kirjalikud teated pärinevad 14. sajandist, kus mainitakse Irboska Nikolski kirikut.³⁸ Praegu on Setomaal kokku 27 kirikut, millest enamus asuvad Vene Föderatsiooni haldusalas. Neist omakorda 9 Petseri linnas, millest 7 kloostris. Eesti haldusalas asub 6 Apostliku Õigeusu kirikut: Luhamaa, Meeksi, Obinitsa, Saatse, Võõpsu, Värska. Võrdluseks võib välja tuua, et 20. sajandi alguses oli Setomaal 26 kirikut: Irboskas 4, Petseris 10 ja ülejäänud 12 kirikut suuremates halduskeskustes (Mõla, Senno, Petški, Pankjavitsa, Värska, Kolpino, Kulje, Lisje, Satserinna, Salsje, Tailova, Laura).

Eesti Vabariigi haldusalasse jäävate Setomaa kirikute konserveerimise peaks tagama 2003. aastal käivitunud programm „Pühakodade säilitamine ja areng“, kus on muuhalgu inventeeritud ka 6 Setomaa (Eesti haldusalas paiknevat) õigeusu kirikut. Neist 3 on kantud Kultuurimälestiste riiklikku registrisse. Vene Föderatsiooni haldusalas olevate kirikute (Irboska Nikolski, Irboska Jumalaema sündimise, Lisja, Kolpino, Kuulja, Mõla, Pankjavitsa, Petškino, Salesje, Semeritsa, Senno, Taelova, Petseri Varvara, lisaks 7 kirikut Petseri kloostris) käekäik pole praktiliselt setode poolt suunatav, kuna end setodena määratlejaid ja seto kultuuri eest seisjaid on seal äärmiselt vähe. Niisiis oleneb nende kirikute ja sealsete tsässonate seisukord kohalikust initsiatiivist ning riiklikest toetustest.

Tsässona on külakabel või palvemaja, mille nimetus on tuletatud venekeelsest sõnast *час* ehk *tsäs* (tund), mis viitab tunnipalvuse mõistele. Mis ajal neid ehitama hakati, pole täpselt teada.³⁹ Tõenäoliselt võib tsässonate ehitusaja algus ühtida ristiusu levimisega piirkonnas. Arheoloogilised leiud ja kohapärimus kinnitavad mitmete tsässonate asukohtade seotust muistsete looduslike pühapaikadega.⁴⁰ Kas enne tsässonate ehitamist olid neis paigus mingid rajatised, pole täpselt teada.

Tsässonate puhul tuleb rõhutada nende olulist seotust vanema arhitektuuripärandiga, mida külades palju säilinud pole. Setomaa vanimate puithoonetena on tuvastatud just tsässonad, mille palgid pärinevad kohati lausa 17. sajandist.⁴¹ Lisaks rikastavad nad tublisti säilinud infot Eesti vanemast puitarhitektuurist ja seda nii reaalse substantsi kui ka näiteks töövõtete osas.

38 V. Sedov, Setomaa 2: Petserimaa kirikud keskajal ja varauusajal, lk. 240

39 V. Sedov, Setomaa 2: Petserimaa kirikud keskajal ja varauusajal, lk. 242

40 V. Sedov, Setomaa 2: Petserimaa kirikud keskajal ja varauusajal, lk. 242-243

41 A. Läänelaid, A. Raal, H. Valk, Setomaa tsässonate vanusest – esialgseid andmeid, lk. 41

Arhitektuurselt on tsässonate näol tegu üsna väikeste hoonetega, kus asub vaid kaks ruumi: tilluke eeskoda (võib olla avatud) ja palveruum. Eesti haldusallas asub 20 tsässonat, Vene haldusallas 76. Ehitusstiililiselt on need kõik väga eriilmelised ning seetõttu ei saa tsässonate arhitektuurilise ilme juures kõnelda ühtsest tüüplahendusest, vaid pigem on mitmekesisuse taga kohalike ehitusmeistrite erinevad töövõtted, harjumused ja maitseelistused. Kõigil tsässonatel sama asetus (idast lääne) ja plaanijaotus. Silma hoiab tsässonal kokkuleppeliselt peal keegi mõnest lähimast talust, kuid puhtuse ja korra eest hoolitseb kogukond ühiselt. Tsässonate näol tegemist kogukondliku ühisvaraga.

Isegi kui küla, kus tsässon asub, on kaugel lähimast kirikust, peetakse neis palvusi harva, kuid ühe korra aastas kindasti – siis kui on nimipühakuga seotud kiriklik tähtpäev. Igal õigeusu sakraalhoonel on oma kaitsepühak, mis määrab just selle paiga seotuse ühe kindla tähtpäevaga aastas. Sakraalhoonetega seotud pühade oluliseks pidamine ja juurdkuuluvate kommete kindel järgimine tagavad nende paikade järjepidava väärtustamise. Siinjuures ei mängi alati rolli kui usklik keegi täpselt on – kiriklike pühade kombekohane tähistamine on setodele iseenesestmõistetav ja on saanud harjumuseks või meeldivaks kohustuseks. Peale iga-aastast nimipühakule pühendatud jumalateenistust peetakse samas külas praasnikku ehk pidu (venekeeles *праздник*), kuhu tulevad kokku kaugemadki sugulased. Siin on näha, kuidas kiriklik püha on seotud loodususust pärineva kombega pidada pidu püha paiga läheduses. Lisaks pakub kirikupüha kogukonnale võimaluse kohtuda ja seeläbi omavahelisi suhteid tugevdada. Kirikupüha on üks üks setode suhtlemisvorm.

Setomaal säilinud (peamiselt õigeusu) kirikud ja tsässonad on oluliseks lülits setode mineviku ja oleviku vahel jutustades kohaliku inimese tihedast seotusest naaberrahvastega. Nii kirik kui tsässon kujutavad endast ühe piirkonna keskust ning on käsitletavad kui maamärgid. Teadjamale võivad kirikud ja tsässonad viidata ka omakultuuri vanemale ajastule, mil setod olid loodususku. Ristiusu sakraalhooned rajati endistele põliste looduslikele pühapaikadele. Niisiis on kirikud ja tsässonad kohaliku jaoks omakultuuri ja järjepidevusega väga mitmetasandiliselt seotud. Asjaolu, et setod on nii sügavalt omaks võtnud ja säilitanud võõra kultuurilise taustaga usukombestiku, viib taas järelduseni, et setod on iseloomult rahvas, kes hoiab oma traditsioone väga kiivalt.

Tsässonate säilimine on läbi aegade olnud tagatud kohalike endi poolt, kes neid on valvanud, hooldanud ja uuendanud. Tõsine probleem on tekkinud neis küldes, kus elanikke on vähe või polegi. Ilma järelvalveta hoone langeb varem või hiljem rüüstamise ohvriks, samas on ka keerulisem jälgida nende tehnilise seisukorra muutumist. 7 kultuuriliselt või ajalooliselt väärtuslikumat tsässonat (4 Värskas ja 3 Mikitamäe vallas) on tänaseks riikliku kaitse all, mis tagab nende järelvalve ja õigeaegse konserveerimise. Oluline on erinevate isikute ja organisatsioonide

tähelepanupööramine tsässonate väärtustele. Tähtsaim tsässonate väärtuste määratlemist ja säilitamist toetav projekt on inventeerimine Riikliku pühakodade inventeerimise programmi raames.

3.2. KULTUURMAASTIKUD JA LOODUSPÄRAND

Lisaks paljudele teistele mõjutajatele on algselt just loodus, kliima ja maastik olnud need, mis on suuresti määranud rahva kultuuri ja keele arengut. Seda kinnitavad Euroopa maastikukonventsiooni põhimõtted. Loodusega tihedas seoses elava maad hariva rahva puhul on suhe looduskeskkonda äärmiselt oluline identiteedikujundaja. Loobudes vanamoodi lähenemisest end ümbritsevasse, kaotab kultuur väga olulise osa oma autoriteedist ning hääbub seeläbi.

Kultuurmaastik pole defineeritav kui inimese poolt kontrollitav loodus. Kultuurmaastik on mõiste, mis aluseks maastikuväärtuste kujunemisel ja on tihedalt seotud kohaliku elukorraldusega.⁴² Nii käsitleb looduslikku pärandit ka koostamisel olev Eesti kultuuripärandi hoidmise ja väärtustamise arengukava aastani 2030.

Komplekssemat ja enam hõlmavat suhtumist kultuurmaastikesse on vaja selleks, et kohalikel, eriti põlistel elanikel säiliks ümbrusega side. Kui kohalik peab olema peamine paiga identiteedi kujundaja, on minimaliseeritud võimalused, et seda teevad väljast tulevad inimesed või jõud. See aitab säilitada ja taasluua kultuurmaastike seotust kohaliku põlise traditsiooni ja pärandiga.

3.2.1. Maastikud

Euroopa maastikukonventsiooni (2000) Eesti poolt ratifitseerimine aitaks kaasa ajalooliste maastike säästlikule arengule, kuna ühendab looduse ja kultuuripärandi kaitse eesmärgi. Kohalikul ja piirkondlikul tasandil on selline koostöö äärmiselt vajalik, kuna seal puututakse kõige enam kokku igapäevaste harilike maastikega. Maastikukonventsioon mainib ära ka siinkohal olulise seose: maastik on rahva identiteedi looja. Isegi kui kaasaegsed linlikud kultuurid pole loodusega kuigi tihedas seoses, on ometi kõik põlised ajaloolised kultuurid vähemalt algselt looduskeskkonnas kujunenud ja sellest otseselt mõjutatud (olnud). Ajalugu, keskkond ja indiviid on tihedalt seotud ning teineteisest sõltuvad ning kujundavad kohaliku kultuurilise identiteedi.⁴³

Eesmärgiks pole mitte põliste ajaloolis-kultuuriliselt väärtuslike (loodus)maastike muutumatuna säilitamine, vaid nende kaasaegsetele funktsioonidega vastavusse viimine. Seejuures pole tegu mitte maastiku ümberkujundamisega ainult inimese enda vajadustest lähtuvalt (ühepoolne järeleandmiste

42 K. Semm, H. Palang, Culture and Environments, Life-ways in the Setu Cultural Landscape, lk. 49-50

43 K. Rattus, L. Jääts, Cultures and Environments: As in the Old Days: Aspects Regarding the Ways of Using Tradition(al)ity in Today's Estonia, lk. 125

tegemine), vaid siiski kompromisside otsimine, mille puhul säiliks maksimaalselt paiga looduslikud ja kultuurilised väärtused ning samas oleks tagatud ka selle inimkasutus. Hästifunktsioneeriv maastikukasutus tagab elukorralduses järjepidevuse, kuid väärtushinnangute kujundamises ning tegemistes ja tegemata jätmistes peab tasakaalu leidma leidma ikka inimene ise.

3.2.2. Küla

Setomaa põhja- ja läänepoolsete alade maastikupilti ilmestavad enim sumbkülad, mille struktuur on seostatav pikka aega kehtinud maajaotussüsteemist, kus põllumaad olid külade ühisomandis. Idapoolsetes piirkondades on asustus tihedam ja seal esineb ka rida- ning tänavkülasid (näiteks Kuksina, Merekülä), nagu venelastelgi.⁴⁴ Setomaale on väga iseloomulik ka hajaasustus, mis hakkas tekkima peamiselt peale 1906. aasta maaseadust, mil külaelanik võis võimalusel saada endisest ühisomandis olnud maast oma osa eraldiseisvana ühes tükis.⁴⁵

Omapärane seto külastruktuur moodustub peamiselt kaht eri tüüpi taludest. Esimese variandina paiknevad taluhooned kolmes reas: talumaja kesksel joonel, paralleelselt ees aidad, taga aga laudad. Sellises taluskompleksis moodustub 2 sisehoovi (*muro* – puhas õu, *tahr* – karjaõu).⁴⁶ Teine talutüüp, kus hooned asuvad ringis ümber sisehoovi, on samuti seto küladele iseloomulik. Kõiki seto talusid ühendab nende suletud iseloom, kus hooned on omavahel ühendatud aedade või katustatud vahelike abil. Traditsioonilises seto külas liikudes on talude suletus väga tuntav. Üks, mis jutustab talu iseloomust, on suur võimas värav, mille kaudu on võimalik rõhutada näiteks pere jõukust.

Juba 1920. aastatel oli täheldatav talude kruntimisest tulenev endiste taluplaneeringute muutumine – traditsioonilistest lahendustest ei hoitud enam nii tugevalt kinni ja sumbkülade kõrvale tekkis varasemast enam hajaasustust. Planeeringute muutmise vajadus on tulenenud nii kommetest, harjumustest, uskumustest kui ka praktilisest vajadusest. See, kuidas seto külad ja talud on ajapikku muutunud, näiteks 20. sajandi jooksul lagunened, hävinud või hooletusse jäetud, jutustab paiga minevikust. Käesoleval hetkel on aktuaalsed nii kaasajastamine ehk linliku ehitusviisi pealetung kui ka põlise pärandi rekonstrueerimise soov. Oht on, et valed eeskujude alusel rekonstrueerimine võib paiga ajaloolise väärtuse täiesti ära rikkuda. Võib ka juhtuda, et pelk jäljendamine võib viia elutu muuseumikeskkonna tekkimiseni. Selleks, et loodav keskkond oleks minevikuga seoses, tuleb kohalikku ehitusajalugu vaadata mitte kui asja iseeneses, vaid kui osa kultuurilisest elu tervikust.

Samad iseloomujooned, mida täheldatakse seto inimeste juures, on loetavad ka nende külapildis –

44 A. Raudoja, Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur, lk.39

45 A. Lillak, Setomaa 2: Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani, lk. 294

46 I. Manninen, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat I: Setude ehitused, lk. 57

suletus, ühtehoidmine, ettevaatlikkus, mineviku väärtustamine, sõbralikkus ja väljendusjulgus. Kõigile neile iseloomujoonte võib leida paralleele materiaalses pärandis: näiteks talu ülesehituses, külastruktuurist või asustusstruktuuris üldiselt. Nii on kogu esemeline substants otseselt konkreetse kultuuri iseloomujoonte kandjaks. Seda mõistes aitab esemeliste väärtuste säilitamine püsida ka konkreetse kultuuri kujundanud sisemistel väärtushinnangutel.

Traditsiooniline kultuur on struktuurilt üles ehitatud nii, et põhineb uskumustel ja usaldusel, mis tagab järjepidevuses ja kultuuriliselt väärtusliku pärandi automaatse säilimise.⁴⁷ Mälu on peamine kultuuri säilitaja.⁴⁸ 20. sajand, mis sundis suure osa seto rahvast kodumaalt lahkuma, hävitas suuresti seosed kodukoha ja kultuuriga, mis oleks taganud selle säilimise. See hulk setosid, kes jäid jätkuvalt kodukandi, sealsete kultuurile märgilise tähtsusega paikade, keele ja kommetega seotuks, on seeläbi automaatselt hoidnud seto pärandit.⁴⁹ Kodukoha ja kultuuri seotusest tulenev pärandit hoidev jõud põhineb inimese vaimsete vajadustel. Inimene vajab ümbrust, mis on kohaliku kultuuriga tihedalt seotud ja tagab seeläbi stabiilsuse elukorralduses. Suhteliselt muutumatune püsiv elukorraldus tagab inimesele alateadlikult vaimse turvalisuse ja kindlustusne, mida on tarvis enda identiteedi dünaamiliseks rakendamiseks.⁵⁰

20. sajandi vältel tehtud muutused ühiskonnakorralduses on totaalselt muutnud elukeskkonda, mis oli sajandite vältel kujunenud kultuuri ja traditsioonilise elukorraldusega kooskõlas toimima. Seto kultuuri säilimiseks tulevikus peab see sisemiselt muutuma, et uute tingimusetga kohaneda.⁵¹ Säilinud pärandiväärtustele tuleb kaasaegses elukorralduses leida funktsioon, et need kanduksid tulevikku ja ka edaspidi seto kultuuri iseloomustaksid.

Säilitades vana külastruktuuri, hoiame keskkonda, mille on loonud põlised elanikud, kes on osanud elada kooskõlas kohaliku loodusega. Põline ehitustraditsioon on läbi proovinud mittetoimivad lahendused ja leidnud optimaalse viisi keskkonda minimaalselt koormates looduse rütmidega sulandumiseks. Kõikd taluarhitektuuri elamendid on oma aja sümbolid jutustab toleaeagsest elukorraldusest ja inimestest.⁵² Näiteks muudatused ja ümberkorraldused traditsioonilises ehituskultuuris on seostatavad inimeste- ja kogukonnasisete või ka ühiskondlike muutustega.⁵³

47 M. Hoppál, Etnosemiootika, lk. 139-141

48 M. Lotman, Paradoksaalne semiosfäär, lk. 216-217

49 L. Sillaots, Mu Setomaa: Kas püsima jääme aegade tuultes?, lk. 130

50 J. Jacobs, Death and Life of Great American Cities, lk. 294

51 N. Wiener, Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ühiskond, lk. 45

52 R. Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kestmine ja kaitse arengukava „Maa-
arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoid“ valguses Kõide I, lk. 6

53 R. Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kestmine ja kaitse arengukava „Maa-
arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoid“ valguses Kõide I, lk. 12

Parim võimalus ajaloolise külastruktuuri säilitamiseks on uue hoone rajamisel või vana uuendamisel jätta hooned samadesse paikadesse. Otsides elumajale tühjaks jäänud krundil kohta, on tihti kõige paremaks lahenduseks paigutada uus hoonetus sinna, kus see ka ajalooliselt on talukomplekisis asunud. Või määrates hoonete paika varem asustamata alal, on samuti õige võtta eeskujuks kohalik traditsiooniline hoonepaigutus. Selline külastruktuuri rekonstrueerimine aitab kaasa ajaloolise maastikupildi säilimisele. Vanade külastruktuuride taastamist toetab ka praegune üldplaneeringu seadus.

3.2.3. Petseri linn

Petserisse tekkis linnaasustus 16. sajandil sealse õigeusu mungakloostri juurde – esimest asulat kloostrimüüride kõrval nimetati *slobodaaks* (*слобода* – vene k. vabaasustus).⁵⁴ Võimsad kloostrimüürid ja kindlustusliku iseloomuga arhitektuur jutustab kuni Põhjasõjani palju määranud Petseri (nagu Pihkvagi) sõjalis-strateegiliseks keskuseks olemisest. 1688. aastal põles klooster rünnaku tõttu praktiliselt maani maha, kuid ehitati taas üles. 17. sajandi lõpus põles aga hoopis linn, kuid klooster jäi seekord terveks.⁵⁵ Suuri põlenguid on linnas olnud hiljemgi, näiteks 1939. aastal põles maha suur osa puitlinnast.

Petseri maakond moodustati 1782. aastal ning seeläbi tõusis ka Petseri asustus linna staatusesse. On andmeid, mille alusel 1789. aastal oli 1100 elanikuga linnas 196 eramaja.⁵⁶ Petseri tekkis setode asuala keskele ja kujunes seetõttu majanduslikuks keskuseks. Laatadel oli võimalik teenida erinevate aia- ja põllusaaduste või käsitöö müügiga raha ning osta eluks vajalikku. Muidugi oli keskuses käimine ka suhtluseesmärgil oluline. Usulise keskuse väärtust kannab linn eelkõige mungakloostri, seal asuvate kirikute ja Petseri surnuaia tõttu. Sidemed Petseri linnaga on kogu Setomaale läbi sajandite ja kuni tänaseni olnud paljumääravad.

Petseri kui Setomaa keskus kannab endas piirkonna ajaloos väga vanu kultuurilisi kihistusi. Kogu kirev rahvamass, mis mööda Pihkvasse suunduvat maanteed on liikunud ja sõjad, mis seda maad on laastanud, on sealt läbi läinud. Petseris elavate venelaste hulk on alati küllalt suur olnud. Loomulikult on nendega alati olnud ka mingil määral tarvis suhelda – sealt tulenes setode mõnetine venekeele oskus ja mõistmine. Siiski ei olnud hea venekeele oskus setode seas tüüpiline. Setod ei võtnud kuigi kergelt venelaste kombeid omaks, nagu ka vastupidi. Petserit tuleb vaadata kui setode kultuurilist keskust, mis on kohalikku rahvast kultuurilistes ja majanduslikes arengutes pidevalt mõjutanud ning on seetõttu oluline nii keskuse, sümboli kui ka piirkonna maastikulise kujundajana.

54 L. Teedema, Setomaa 2, lk. 322

55 L. Teedema, Setomaa 2, lk. 323

56 L. Teedema, Setomaa 2, lk. 324

3.2.4. Looduslikud pühapaigad

Võttes arvesse, et setod on läbi sajandite suutnud (võõrlisandusena sisse toodud) õigeusu kõrval säilitada austuse oma põlise loodususundi vastu, võib järeldada selle tunduvalt vanemat ja võimsamat sidet nende kultuuriga. Seto kultuuris on tähelepanuväärne nende kahe usundi ja eluviisi sulandumine ühtseks tervikuks. Õigeusu ja põlise maausu terviklik kooseksisteerimine omab juba iseenesest ainulaadsuse väärtust. Selline usundikäsitlus on setodel tänaseni elav.

Pühad looduslikud paigad, kui vanema kultuurilise kihistuse ühed olulisemad sümboolid tagavad aitavad kultuurilist järjepidevust tagada, kuna seovad eri põlvkondi.⁵⁷ Setod on usuliselt seotud nii vene õigeusu kui ka maausu pühade paikadega. Kui õigeusk Venemaalt Setomaale toodi, rajati märgiliselt olulised hooned kohaliku usundi jaoks pühadesse paikadesse. Ühelt poolt lihtsustas see vana usu summutamist, samas aitas läbi inimestele tuttavate paikade tagada nende tihedama seotuse kristlusega. Teadaolevad setode looduslikud pühapaigad on tihti seotud nii maa- ka ristiusuga. Näiteks Miikse Jaanikivi ja allika puhul on ohverdamispaik sinna rajatud kiriku tõttu tihedas ühenduses kristlusega. Miikses käiakse tänapäevani nii imettegeva kivi, allika kui ka kristliku jumalateenistuse pärast.

Entusiasm ristiusu levitamisel rauges tõenäoliselt seetõttu, et tegu oli liialt suure ja palju ressursi nõudva tööga. Kirikuvõimudele tegi setode usumõistmine küll muret, kuid preestrite vähene motiveeritus kohalikku keelt õppida oli põhjuseks, miks setod enne 20. sajandit õigeusuga süvitsi tuttavaks ei aanud saanud.⁵⁸ Arvatavasti ei nähtud kohalike vanade usukommete järgimist niivõrd suure ohuna, et oleks peetud vajalikuks seda vägisi juurteni hävitada. Regulaarne kirikus käimine ja kristliku kalendri järgimine oli piisav, lootmaks paganlike kommete iseeneslikku kadumist.

Tänapäeval, kui õigeusul pole setode jaoks enam nii kandvat rolli kui minevikus, seostatakse end tihti enam just maaususuga. Isegi kui see ei väljendu vanade kommete järgimisena, on maausu ja nüüdisaegse loodushoiu temaatika vahel enam ühiseid jooni. Paljud, kes otsustavad mujalt Eestist (taas) Setomaale kolida, soetavad kinnisvara küladesse, olles nii enam just looduskeskkonnaga seotud. Kirikliku kultuuriga on kaasaegsel inimesel kohati raskem leida. Põhjuseid on mitu: tajutav on usulise järjepidevuse nõrgenemine ja kiriku poolt tuleva surve vähenemine. Kristlust võetakse kui võõrusundit, millel on omakultuurile ja usundile negatiivne mõju. Setomaa looduslike pühapaikade uurimisele aitab kaasa Muinsuskaitse Ameti poolt läbiviidav ajalooliste looduslike pühapaikade uurimisprogramm.⁵⁹

57 K. Ahto, Looduslikud pühapaigad. Väärtus ja kaitse: Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimail, lk. 24

58 I. Jääts, Setude etniline identiteet, lk. 31

59 Looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoid, 2008-2012

4. KASUTATUD MATERJALID

4.1. PUBLITSEERITUD MATERJALID

1. Buk, Villem, Petserimaa eestlased, Tartu 1909
2. Habicht, Tamara, Eesti saun, Tallinn 2008
3. Hoppál, Mihály, Etnosemiotika, Tartu 2008
4. Hurt, Jakob, Setukeste elukohad ja arv, Tallinn 1919
5. Jääts, Indrek, Setude identiteet, TÜ etnoloogia õppetool, Tartu 1998
6. Kiristaja, Arvis, Setumaa kogumik 4, Tallinn 2003
7. Lillak, Anti, Setomaa 2: Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani, Tartu 2009
7. Lotman, Mihhail, Paradoksaalne semiosfäär, Tallinn 2005
8. Lõuna, Kalle, Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920-1940, Tallinn 2003
9. Manninen, Ilmari, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat I ja II: Setude ehitused, Tartu 1925
10. Rattus, Kristel, Jääts, Liisi, Cultures and Environments: As in the Old Days: Aspects Regarding the Ways of Using Tradition(ality) in Today's Estonia, Tartu 2004
11. Reissar, Leo, Setumaa läbi sajandite. Petserimaa, Tallinn 1996
12. Runnel, Pille, Studia Ethnologica Tartuensia 7: Traditsiooniline kultuur setude enesemääratluses 1990ndatel aastatel, Tartu 2002
13. Sedov, V, Setomaa 2: Petserimaa kirikud keskajal ja varauusajal, Tartu 2009
14. Semm, Kadri; Palang, Hannes, Cultures and Environments: Life-ways in the Setu Cultural Landscape, Tartu 2004
15. VI Seto Kongress: Deklaratsioon seto rahvast, Verska 2003
16. Sillaots, Liidia, Mu Setomaa: Kas püsima jääme aegade tuultes?, Meremäe 2002
17. Teedema, Lea, Setomaa 2, Tartu 2009
18. Tihase, Karl, Eesti talurahvaarhitektuur, Tallinn 2007
19. Truusmann, Jüri, Mäetagused nr 19: Petserimaa setud, Tartu 2002
20. Wiener, Norbert, Loomingu Raamatukogu: Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond, Tallinn 1969

4.2. KÄSIKIRJALISED MATERJALID

1. Alatalu, Riin, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kestmine ja 2. kaitse arengukava "Maa-arhitektuur ja –maastikud. Uurimine ja hoid" valguses, magistritöö, EKA 2007
2. Kaasik, Ahto, Valk, Heiki, Looduslikud pühapaigad. Väärtus ja kaitse, Tartu 2007
3. Läänelaid, Alar, Raal, Ain, Valk, Heiki, Setomaa tsässonate vanusest – esialgseid andmeid, Tartu 2005

4. Palolill, Margus, Eesti traditsioonilise saviehituse tehnoloogia ja ajalugu, Tartu 2004
5. Raudoja, Ahto, Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur, Tartu 2007
6. Vissel, Triin, Puit katusekattematerjalina eesti taluarhitektuuris 19. sajandi teisest poolest kuni 20. sajandi esimese pooleni, Tartu 2005

4.3. RIIKLIKUD PROGRAMMID, HARTAD, KONVENTSIOONID

1. Eesti kultuuripärandi hoidmise ja väärtustamise arengukava aastani 2030

<http://docs.google.com/viewer?>

[a=v&q=cache:6S3Jdd2LSV8J:www.valitsus.ee/failid/kultuurip_randi_arengukava_ettepanek.pdf+seto+arhitektuuri+inventeerimine&hl=et&gl=ee&pid=bl&srcid=ADGEESj9_1lLtKX_FBvHVTVs1IkQd0Ae95FZxKvEsg0TSKE7seXJTO5hNCX1MYzE4jyvwWCNtAFXBCJOaDb0HybgFhyLDVhLEZ3R8kb3xmYjAiv9ixcDnW8ZFJ69dRMbVEh_RsRzjCP&sig=AHIEtbRoeDpD4I07lyFywbekvOw_NjtY4A](http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:6S3Jdd2LSV8J:www.valitsus.ee/failid/kultuurip_randi_arengukava_ettepanek.pdf+seto+arhitektuuri+inventeerimine&hl=et&gl=ee&pid=bl&srcid=ADGEESj9_1lLtKX_FBvHVTVs1IkQd0Ae95FZxKvEsg0TSKE7seXJTO5hNCX1MYzE4jyvwWCNtAFXBCJOaDb0HybgFhyLDVhLEZ3R8kb3xmYjAiv9ixcDnW8ZFJ69dRMbVEh_RsRzjCP&sig=AHIEtbRoeDpD4I07lyFywbekvOw_NjtY4A) (kontrollitud: 25.05.2010)

2. Eesti pühakodade säilitamise ja arengu programm: Setomaa tsässonate inventeerimisandmebaas

<http://www.muinas.ee/vvfiles/0/programm.pdf> (kontrollitud 25.05.2010)

3. Eesti maa-arhitektuur ja -maastik 2007-2010. Uurimine ja hoidmine: Setomaa traditsioonilise hoonestuse inventeerimise programm

4. Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoid 2008-2012

http://tallinn.ester.ee/search~S1*est?/akaasik

http://tallinn.ester.ee/search~S1*est?/akaasik
[%2C+ahto/akaasik+ahto/1,2,3,B/1856~b2459187&FF=akaasik+ahto+1969+koostaja&2,,2,1,0](http://tallinn.ester.ee/search~S1*est?/akaasik+seto+1,2,3,B/1856~b2459187&FF=akaasik+ahto+1969+koostaja&2,,2,1,0)
(kontrollitud 25.05.2010)

5. UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger, 2009

<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00139> (kontrollitud: 25.05.2010)